

Rafał Czerner, Stanisław Medeksza

Pomnik komemoratywny Kommodusa z domu H21c w Marinie El-Alamein

Commemorative Monument to Commodus from the House H21c in Marina El-Alamein

Jednym z najciekawszych niewielkich, a bardzo dekoracyjnych obiektów architektonicznych odkrytych na terenie starożytnego miasta w Marinie El-Alamein jest pomnik komemoratywny dedykowany cesarzowi Kommodusowi. Jego liczne relikty były odnajdywane podczas eksploracji archeologicznej od początku prowadzonych tu badań¹. Podczas kilku ostatnich sezonów prac misji konserwatorskiej wykonano anastylozę i częściową rekonstrukcję tego pomnika². Obecnie prace te zostały prawie ukończone. Przy tej okazji przedstawiamy opracowanie podsumowujące.

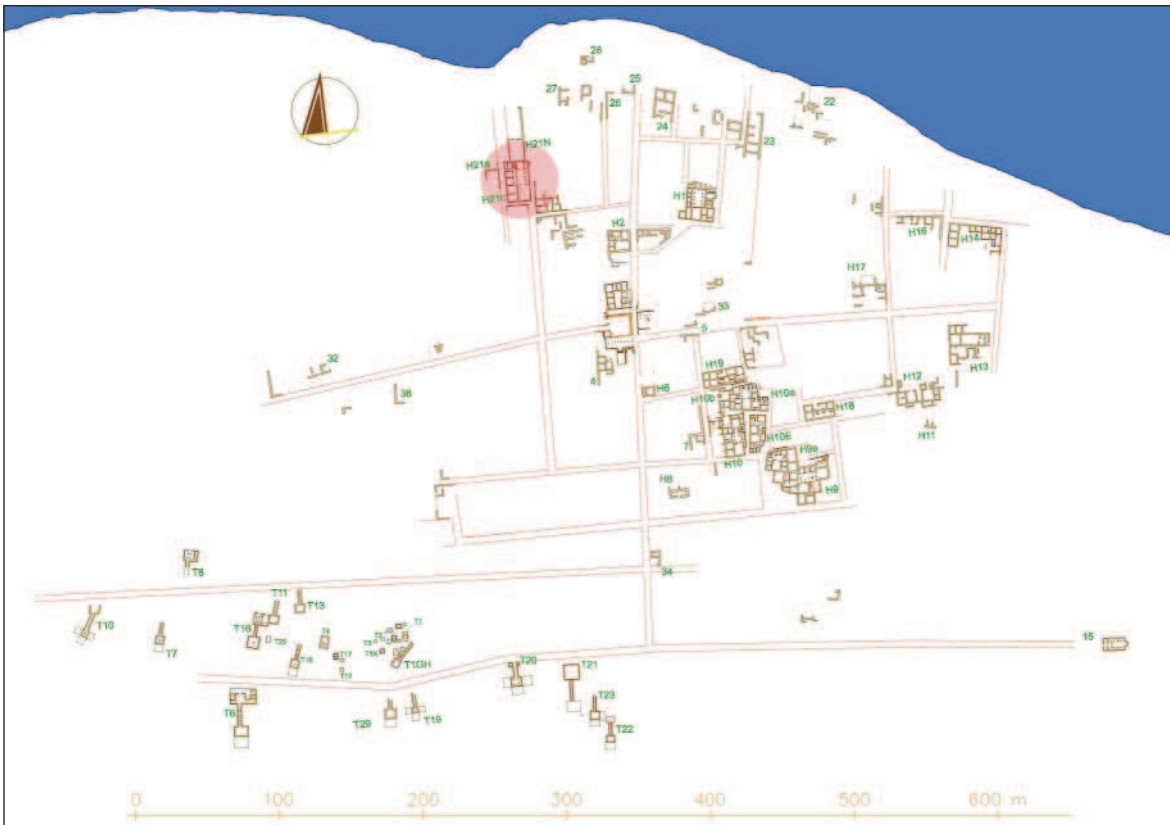
Monument był ustawiony w domu oznaczonym na planie numerem H21c (ryc. 1), we wnętrzu reprezentacyjnej sali nr 2, usytuowanej osiowo na południe od dwu portykowego dziedzińca. Stał on przy bocznej, zachodniej ścianie sali (ryc. 2). Zachowaną *in situ* częścią pomnika jest obudowa cokołu o wymiarach planu 425 cm na 198 cm i wysokości 71 cm, wykonana z dwóch warstw pionowo ustawionych płyt wapiennych o jednym z typowych w Marinie wymiarów: średnio 54-60 na 30 na 20 cm. Obudowa ta wybudowana została na wcześniej ułożonej posadzce i domurowana trzema krótszymi ściankami do zachodniego muru pomieszczenia (ryc. 3). Cała struktura pierwotnie sprawiała wrażenie dolnych partii ścian dwóch pomieszczeń, ale bez otworów wejściowych. Nie od razu wiązano ich odkrycie z obiektem pomnikowym. Z taką funkcją łączono natomiast od początku dużą liczbę elementów detalu architektonicznego, składającego się na porządek architektoniczny o nietypowych, niewielkich rozmiarach. Znajdowano je w różnych okresach prowadzenia prac eksploracyjnych na terenie domu H21c.

Wśród zachowanych elementów porządku architektonicznego było sześć trzonów kolumn o śred-

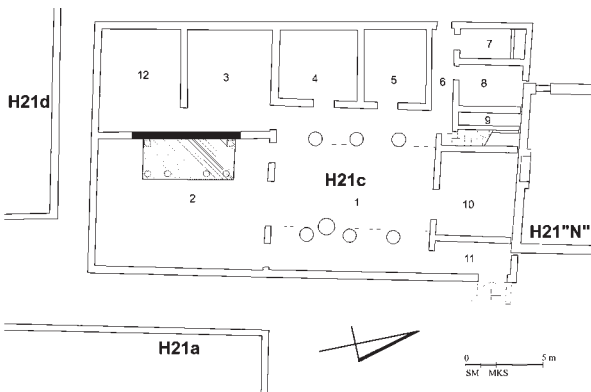
One of the most interesting and very decorative architectural relics, discovered in the area of the ancient city in Marina El-Alamein, is a monument erected to commemorate Emperor Commodus. Its numerous fragments had been found during archaeological excavations from the very beginning of the research conducted here. During the last seasons, the Preservation Mission completed anastylosis and a partial reconstruction of the monument. The work is almost finished at the moment, so we would like to present a study summary.

The monument was located in the House H21c (fig. 1), inside the main hall no 2, situated south along the axis from a double-portico courtyard. It stood at the western side wall of the hall (fig. 2). The part of the monument preserved *in situ* was the 'casing' of the plinth measuring 425 cm by 198 cm and 71 cm high, which was made of two layers of vertically placed limestone tiles measuring on average 54-60 cm by 30 by 20 cm, which was typical for Marina. The casing was set up on a previously paved floor and adjoined with three shorter walls to the western wall of the room (fig. 3). The whole construction initially seemed to have been the lower parts of walls of two rooms – cubicles, but without doors. The discovery was not immediately associated with the monument. A huge amount of elements of architectural details which seemed to belong to an architectural order of unusually small size was, however, connected with that function. The fragments were found at various periods of excavation work in the House H21c.

Among the preserved elements of the architectural order there were six column shafts meas-

Ryc. 1. Marina El-Alamein. Plan stanowiska (według opracowania Polskiej Misji Archeologicznej) z oznaczeniami odkrytych i konserwowanych obiektów oraz z zaznaczeniem miejsca H21c, wg autorów
 Fig. 1. Marina El-Alamein. The plan of the site (according to the documentation of the Polish Archaeological Mission) with the discovered and preserved structures marked out, and the site of the House H21c marked, according to authors

Ryc. 2. Marina El-Alamein. Dom H21c z zaznaczonym miejscem Pomnika Komemoratywnego (rys. M. Krawczyk-Szczerbińska, S. Medeksza)
 Fig. 2. Marina El-Alamein. House H21c with the site of the Commemorative Monument marked (drawing M. Krawczyk-Szczerbińska, S. Medeksza)

Ryc. 4. Marina El-Alamein. Dom H21c. Polichromowany trzon kolumny Pomnika Komemoratywnego po konserwacji (fot. S. Medeksza)
 Fig. 4. Marina El-Alamein. House 21c. Polychrome column shaft from the Commemorative Monument after conservation (photo: S. Medeksza)

Ryc. 5. Marina El-Alamein. Dom H21c. Pseudokoryncki kapitel kolumny Pomnika Komemoratywnego (fot. R. Czerner)
 Fig. 5. Marina El-Alamein. House 21c. Pseudo-Corinthian capital of a column from the Commemorative Monument (photo: R. Czerner)

Ryc. 6. Marina El-Alamein. Dom H21c. Pseudokoryncki kapitel kwadratowego w planie pilastra Pomnika Komemoratywnego. Stan przed konserwacją (fot. R. Czerner)
 Fig. 6. Marina El-Alamein. House 21c. Pseudo-Corinthian capital of the square pilaster from the Commemorative Monument. Before conservation (photo: R. Czerner)

Ryc. 3. Marina El-Alamein. Dom H21c. Zachowany *in situ* relikwiot cokołu Pomnika Komemoratywnego (fot. archiwum)
 Fig. 3. Marina El-Alamein. House H21c. The remnants of the plinth of the Commemorative Monument preserved *in situ* (photo: archive)

nicy 31,5 – 29 cm i wysokości 53 cm. Jeden z nich, o najmniejszej średnicy, miał wysokość 45 cm. Część z nich nosiła pozostałości dwuwarstwowego tynku i nieznaczne ślady polichromii. Jeden z trzonów, wydobyty z zasypu w roku 2001 w sąsiadującym z salą główną nr 2 pomieszczeniu nr 12, miał zachowane niemal w pełni dwie warstwy tynku, wierzchnią cieńszą, bardzo gładką, i malowany ornament o motywach wici roślinnej (ryc. 4)³. Dekoracja ta została na nim zakonserwowana i częściowo zrekonstruowana. Po zabezpieczeniu został on przeznaczony do przyszłej ekspozycji muzealnej. Wymiaram bębnow kolumn odpowiadała baza o uproszczonym profilu i wysokości wraz z częścią trzonu 28 cm oraz dobrze zachowana stylizowana głowica pseudokoryncka, typowa dla architektury Mariny El-Alamein, o geometrycznych tarczach zastępujących liście akantu i uproszczonych, narożnych wolutach (ryc. 5)⁴. Wykonana została w całości z jednego bloku wapiennego. Dolną krawędź kalatosu miała obwiedziona półwałkiem. Wysokość tego kapitelu wynosi 28 cm, średnica kolumny pod nim – 29 cm, przekątna abakusa – 65 cm. Takie same formy i tę samą wysokość miała druga, zachowana nieco gorzej głowica wieńcząca kwadratowy w planie pilaster o szerokości boku 31 cm, o średnicy niemal równej maksymalnej średnicy trzonu kolumny (ryc. 6). Pilaster ten był wyraźnie wysunięty przed lico ściany i powiązany z nią łącznikiem o szerokości 26 cm i długości 10 cm. Przekątna abakusa głowicy pilastra była większa niż dla kolumny, wynosząc około 72 cm.

Do bębnow kolumn i fragmentów pilastra pasują wymiarami liczne elementy gzymsu zębniowego. Odnaleziono ich, odkutych z wapienia, dziewiętnaście sztuk, o łącznej długości około 9,5 m. Gzymsy te są dwóch rodzajów, bardzo nieznacznie różniących się rozmiarami i jakością wapienia, z którego je wykonano. Na relikty gzymsu wykonanego z mocniejszego, mniej erodującego kamienia składa się siedem elementów, łącznie o długości 3,72 m (ryc. 7). W tym jeden fragment stanowił zakończenie gzymsu, występującego w tym miejscu ze ściany, drugi zaś był odłamany zewnętrznym narożnikiem. Relikt drugiego rodzaju gzymsu tworzy 12 elementów o łącznej długości 5,75 m. Gzymsy podobnie jak głowice są w typowy dla Mariny sposób stylizowane i uproszczone – bez ovulusu między zębniakiem a geisonem, zwieńczone zgeometryzowaną bardzo niewysoką simą. Zęby są niskie, szerokie, rozdzielone bardzo wąskimi przerwami. Wymiary gzymsu wynoszą średnio: wysokość 15,6 – 18 cm (bez simy 13 – 14,1 cm), maksymalny wysięg 18 – 23 cm (bez simy 13,6 – 15 cm), wysokość zębniaka 5,5 cm, wysięg zębniaka 5,5 – 6 cm, szerokości zębów 4 lub 4,8 cm, odstępy między nimi 2 lub 1,2 cm.

uring 31.5 – 29 cm in diameter and 53 cm in height. One of them with the smallest diameter was only 45 cm high. Some elements bore traces of two layers of plaster and tiny traces of polychrome decoration. One of the shafts, excavated in 2001, in the room no 12 adjacent to the main hall no 2, was covered with almost fully preserved two layers of plaster, the outer of which was thin and very smooth, and a painted ornament resembling tendrils (fig. 4). The decoration was preserved and partially reconstructed, and was set aside for future museum exhibition. The sizes of the column shafts corresponded to a base with a simple profile and 28 cm in height together with a part of a shaft, and a well-preserved pseudo-Corinthian capital with geometric shields instead of acanthus leaves and simplified, corner volutes (fig. 5), typical for the architecture of Marina El-Alamein. It was made from a single block of limestone. The lower edge of kalathos was surrounded with a semi-circular moulding. The height of the capital is 28 cm, the diameter of the column beneath it 29 cm, and the diagonal of the abacus is 65 cm. The other not so well preserved capital, crowning a square pilaster whose side measured 31 cm and the diameter was almost equal to the maximum diameter of the column shaft (fig. 6), had the same form and height. That pilaster was distinctly jutting out of the wall and joined to it with a 26 cm wide and 10 cm long fastening. The diagonal of the pilaster capital measured about 72 cm, and was bigger than that of the column.

Numerous elements of dentil cornice correspond in size with the column drums and pilaster fragments. Nineteen pieces were found, knocked off the limestone and measuring about 9.5 m in total. There are two kinds of cornices, differing only slightly in size and the quality of stone from which they were made. The cornice made from the less eroded stone consists of seven elements, measuring 3.72 m in total (fig. 7). One of the fragments was the end of the cornice protruding from the wall, while the other was a broken off external corner. The remains of the other cornice consist of 12 elements, 5.75 m long. Cornices, similarly to capitals, were stylised and simplified in a way typical for Marina – without ovolo between dentil and geison, crowned with a geometrical, quite low sima. Dentil blocks are low, broad and separated by very narrow intervals. The size of the cornice equals on average: 15.6 – 18 cm in height (13 – 14.1 cm without sima), maximum protrusion 18 – 23 cm (13.6 – 15 cm without sima); dentil height 5.5 cm; dentil protrusion 5.5 – 6 cm; width of tooth-shaped blocks 4 or 4.8 cm; intervals between them 2 or 1.2 cm.

Wszystkie opisane elementy porządku architektonicznego stanowiły części jednego zespołu, większość zaś wręcz jednego obiektu, rodzaju portyku, o co najmniej dwóch kolumnach i jednym pilastrze, najprawdopodobniej jednak znacznie bardziej rozbudowanego, zważywszy dużą liczbę fragmentów gzymsu. Nie odkryto żadnych reliktyw architrawów ani fryzów i jest to typowe. Jak bowiem stwierdzono w innych budowlach na terenie Mariny, fryzy zazwyczaj nie były stosowane, zaś architrawy najprawdopodobniej wykonywano z drewna. Wymiary elementów były nieduże w odniesieniu do dającej się zrekonstruować wysokości pomieszczeń domu. Dla porównania dolna średnica trzonów kolumn dziedzińca portykowego wynosiła 46 cm – jest to znacznie więcej niż w opisanym wyżej porządku architektonicznym. Kolumny dziedzińca były również odpowiednio wyższe. Obiekt zatem, którego części znaleziono, musiał być niewielki, stanowić część wystroju wewnętrznego. Początkowo nie wiązano z nim zachowanej obudowy cokołu.

Przełomowym odkryciem, które pozwoliło na wyjaśnienie pochodzenia wszystkich opisanych reliktyw i powiązanie ich ze sobą, było znalezienie reliktyw dwóch marmurowych płyt z fragmentami inskrypcji na krawędziach (ryc. 8). Odkrycia dokonano w roku 2000 podczas eksploracji wnętrza sali nr 2, poszerzającej dawniejsze badania⁵. Składające się z sobą kawałki czerwonego marmuru z niebieskawymi smugami łączyły się w części płyt o długości 34,5 cm, szerokości 34 cm i grubości 4,8 cm oraz o długości 60,5 cm, szerokości 29,5 cm i grubości 4,3 cm. Na bocznych ściankach dłuższych krawędzi płyty miały inskrypcje, wykutą krągłymi epigraficznymi majuskułami o wysokości od 1,5 do 2,2 cm. Interpretację tej inskrypcji przedstawił Adam Łajtar⁶. Według niego mogła ona być czytana następująco:

[Μαρκε]ου Αντωνεινου Κομμ[δου –κ] αιτην σ[κ]ουτλωσιν των στιβαδων
czyli:

[– – –] Marka Antoniusza Kommodusa [– – –] (wybudowany lub wybudowane) – – –] i szachownicowe wykonanie *stibades*.

([– – –] of Marcus Antonius Commodus [– – –] (has laid or have laid) – – –] and the chequered-work of *stibades*.)

Dla dalszych studiów architektonicznych najważniejsze były dwie informacje płynące z przedstawionej interpretacji. Pierwsza dotyczyła bardzo precyzyjnego określenia czasu wykonania inskrypcji. Podstawą jest zastosowana tytulatura. Za życia swego ojca Marka Aureliusza cesarz oficjalnie używał imion *Lucius Aelius-Aurelius Commodus*. Po jego śmierci przejął część tytulatury po ojcu. Od 180 r. oficjalne imię Kommodusa brzmiało zatem: *Marcus*

All the above described elements of architec-tonic order belonged to one set, the majority be-longed even to one structure, a kind of portico with at least two columns and one pilaster, but most probably much more expanded considering the number of cornice fragments. It is typical that no remains of architraves or friezes were found. It has been discovered in other buildings in Marina that friezes were not used and architraves must have been made of wood. The size of elements was rather small in comparison to the height of the rooms in the house possible to reconstruct. The diameter at the bottom of the column shafts in the portico courtyard equalled 46 cm – that is much more than in the architec-tonic order described above. The columns in the courtyard were also appropriately higher. Therefore, the discovered structure must have been small and constituted an element of in-terior decoration. Initially, the preserved ‘casing’ of the plinth was not associated with it.

A breakthrough, which allowed for explaining the origin of all the above described relics and their mutual connection, was finding the remnants of two marble tablets with fragments of an inscrip-tion on their edges (fig. 8). It was discovered in 2000, during exploration of room no 2, expanding the previous research. Putting together pieces of red marble with blue smudges resulted in obtain-ing parts of tiles 34.5 cm long, 34 cm wide and 4.8 cm thick, or tiles 60.5 cm long, 29.5 cm wide and 4.3 cm thick. On the sides along the longer edges the tiles had an inscription carved in round-ed epigraphic majuscule, between 1.5 and 2.2 cm high. The interpretation of this inscription was presented by Adam Łajtar, according to whom it might have read as follows:

[Μαρκε]ου Αντωνεινου Κομμ[δου –κ] αιτην σ[κ]ουτλωσιν των στιβαδων

([– – –] of Marcus Antonius Commodus [– – –] (has laid or have laid) – – –] and the chequered – work of *stibades*.

For further architec-tonic studies, two pieces of information resulting from the presented interpre-tation were the most essential. The first concerned the time when the inscription was made which could be very precisely determined. The basis was the titles used: during the lifetime of his father Marcus Aurelius, the emperor officially used the names *Lucius Aelius-Aurelius Commodus*. After his father’s death, Commodus took over some of his father’s titles. Since 180, the official name of the new emperor was: *Marcus Aurelius Commodus An-tonius*. Moreover, the gentilicium Aurelius was not always used and, for instance, on coins it appeared only between 183 and 184. Between 180 and 191,

Aurelius Commodus Antonius. Przy tym gentilicium *Aurelius* nie zawsze było używane i na przykład na monetach pojawia się jedynie między 183 i 184 r. Bardziej regularnie stosowano natomiast między 180 i 191 r. tytułatury *Marcus Commodus Antonius* i we wcześniejszym okresie (180-183 r.) właśnie to, które zawiera odkryta inskrypcja: *Marcus Antonius Commodus*. Pod koniec panowania Kommodus wrócił do własnego imienia. Znaleziona w Marinie inskrypcja może zatem być dość pewnie datowana na lata 180-191 i z dużym prawdopodobieństwem na okres 180-183 r.⁷ Dla badań nad architekturą jest to datowanie wyjątkowo dokładne.

Z interpretacji inskrypcji płyną również ważne informacje dotyczące formy obiektu, z którego pochodzą inskrybowane płyty. Wspomniane „szachownicowe wykonanie” (‘chequered-work’) opisuje sposób wykończenia obiektu płytowaniem, którego elementy stanowiły zapewne znalezione fragmenty. Skoro zaś na bocznych ściankach krawędzi biegła inskrypcja, płytowanie musiało być poziome. Szczególnie istotnym jest wyjaśnienie pojęcia *stibades*, które to przecież określa wznoszone obiekty (*stibades* – liczba mnoga), wśród których był ten zaopatrzone w inskrypcję. Z trzech znanych znaczeń Łajtar jako najbardziej prawdopodobne uznaje, że były to łóża biesiadne (‘dining beds’). Byłyby to konstrukcje solidne, murowane, ale o formie łóż. Dekorowana szachownicą czy płytowaniem byłaby ich górna powierzchnia. Stały we wnętrzu jakiegoś pomieszczenia, zaś liczba mnoga wskazywałaby, że powinno być ich więcej niż jedno. Przy tym luksusowe wykończenie marmurem wskazuje, że nie stanowiły wyposażenia domu prywatnego, a raczej dekorowały salę jadalną należącą do miasta bądź, co bardziej prawdopodobne, do stowarzyszenia o charakterze kultowym lub zawodowym⁸.

Przypomnijmy, że płyty z inskrypcją odkryte zostały na terenie największej sali domu H21c, a więc mogącej pełnić funkcje oficjalne lub jadalne. Jest to miejsce znalezienia większości elementów opisanego wcześniej detalu architektonicznego, w bezpośrednim sąsiedztwie zachowanej niskiej obudowy, przedtem określanej jako dwa niewielkie pomieszczenia, ale pozbawione wejść. Po poznaniu interpretacji treści inskrypcji zaczęto łączyć te relikty ze sobą. Przede wszystkim zwróciliśmy uwagę, że obwód ustawionych na posadzce niskich murów ma proporcje i wymiary, zarówno planu jak i wysokości, bardzo dużego łóża biesiadnego⁹. Jeżeli zaś było nakryte ozdobnym marmurowym płytowaniem, to mogło mieć charakter dekoracyjny. Mogło być również zwieńczone elementami architektonicznego porządku, którego liczne elementy znaleziono w pobliżu. Zachowana obudowa miała zatem charakter cokołu, na którym ustawiony był wspomniany, bardzo bo-

the titles *Marcus Commodus Antonius* was more regularly applied, and the one which was used in the inscription, *Marcus Antonius Commodus*, was used in the earlier period (180-183). Towards the end of his rule Commodus resumed his own name. Therefore, the inscription discovered in Marina can be relatively precisely dated back to the years 180-191 and highly probably to the period between 180 and 183. For architecture research such dating is exceptionally precise.

The interpretation of the inscription offers more important information concerning the form of the object which the inscribed tiles came from. The above mentioned ‘chequered-work’ describes the manner of finishing the object with tiling, of which the discovered fragments must have been elements. The tiling must have been horizontal, since the inscription was engraved on the sides of the edges. Particularly vital is explaining the term *stibades*, which denotes the erected objects (*stibades* – plural) among which was the inscribed one. From three known meanings, Łajtar assumes the ‘dining beds’ to be most likely. They were solid, masonry constructions in the shape of beds. Their upper surface may have been chequered or decorated with tiles. They stood inside a room, and the plural suggests there should have been more than one. Luxurious marble finish indicates that they were not pieces of furniture in a private house, but might have decorated a dining room belonging to the city or, what seems more likely, to a cult or professional association.

It should be remembered that the tiles with the inscription were found in the largest room of the house H21c, which could have served official or dining functions. It is the place where the majority of the described above elements of architectural detail were found, in the vicinity of preserved low casing, formerly identified as two small rooms without exits. After learning the content of the inscription, the two relicts were finally associated. First of all, we noticed that the perimeter of the low walls built on the paved floor has the measurements, both its plan and height, of a large dining bed. If it was covered with decorative tiling, it might have decorative character. It might also have been topped with elements of architectural order, whose numerous elements were found nearby. The preserved casing might have had the form of a plinth on which there stood the above mentioned, richly decorated architectural order. Thus the low height of the columns and pilasters was explained, because when set on the plinth they must have reached the same level as the porticos of the neighbouring courtyard. There began to emerge an object resembling a monument, standing at the wall

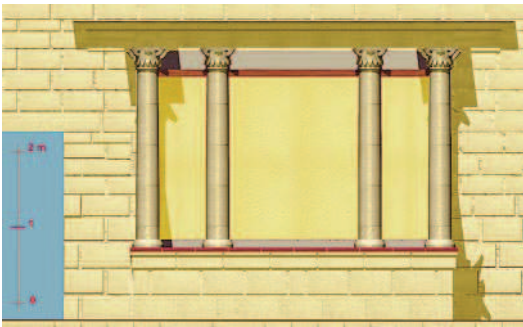
Ryc. 7. Marina El-Alamein. Dom H21c. Zachowane elementy gzymsu Pomnika Komemoratywnego (fot. R. Czerner)
Fig. 7. Marina El-Alamein. House 21c. Preserved elements of the cornice from the Commemorative Monument (photo: R. Czerner)

Ryc. 8. Marina El-Alamein. Dom H21c. Fragmenty marmurowej płyty z inskrypcją (fot. archiwum)
Fig. 8. Marina El-Alamein. House 21c. Fragments of the marble tablet with an inscription (photo: archive)

Ryc. 9. Marina El-Alamein. Dom H21c. Rekonstrukcja formy Pomnika Komemoratywnego (oprac. R. Czerner)
Fig. 9. Marina El-Alamein. House 21c. Reconstruction of the form of the Commemorative Monument (drawn by R. Czerner)

◀Ryc. 10. Marina El-Alamein. Dom H21c. Rekonstrukcja formy Pomnika Komemoratywnego. Widok od frontu (oprac. R. Czerner)
Fig. 10. Marina El-Alamein. House 21c. Reconstruction of the Commemorative Monument. Front view (drawn by R. Czerner)

Ryc. 12. Marina El-Alamein. Dom H21c. Górna część Pomnika Komemoratywnego w 2007 r. po zakończeniu częściowej anastylozy i prac konserwatorskich (fot. R. Czerner)
Fig. 12. Marina El-Alamein. House 21c. The upper part of the Commemorative Monument in 2007 after completing partial anastylosis and conservation work (photo: R. Czerner)

Ryc. 11. Marina El-Alamein. Dom H21c. Pomnik Komemoratywny w 2007 r. po zakończeniu częściowej anastylozy i prac konserwatorskich (fot. R. Czerner)
Fig. 11. Marina El-Alamein. House 21c. The Commemorative Monument in 2007, after completing partial anastylosis and conservation work (photo: R. Czerner)

Ryc. 13. Marina El-Alamein. Dom H21c. Pomnik Komemoratywny po ukończeniu prac konserwatorskich w 2007 r. Kolorem czerwonym zaznaczono elementy oryginalne przywrócone w sezonie 2007, białym rekonstruowane w 2007 (oprac. R. Czerner)
Fig. 13. Marina El-Alamein. House 21c. The Commemorative Monument after completing conservation work in 2007. Red colour indicates original elements, restored in 2007; white colour marks the reconstructions in 2007 (drawn by R. Czerner)

Ryc. 14. Marina El-Alamein. Dom H21c. Pomnik Komemoratywny. Kapitel kwadratowy w planie pilastra po konserwacji (fot. R. Czerner)
Fig. 14. Marina El-Alamein. House 21c. The Commemorative Monument. The capital of the square pilaster after conservation (photo: R. Czerner)

Ryc. 15. Marina El-Alamein. Dom H21c. Pomnik Komemoratywny. Kapitele kolumn: oryginalny i rekonstruowany na jego wzór (fot. R. Czerner)
Fig. 15. Marina El-Alamein. House 21c. The Commemorative Monument. Column capitals: the original and its reconstruction (photo: R. Czerner)

gato dekorowany porządek architektoniczny. Niewielka wysokość kolumn i pilastrów została tym samym wyjaśniona, bo ustawione na cokole sięgały one niemal tego samego poziomu, co portyki sąsiedniego dziedzińca. Zaczął się zatem rysować obiekt o charakterze pomnika, stojący pod ścianą reprezentacyjnej sali, który tworzył obszerny cokół przykryty marmurowym płytowaniem, na nim zaś portyk o czterech bogato polichromowanych kolumnach od frontu i dwóch znacznie wysuniętych przed ścianę pilastrach (ryc. 9). Liczba czterech kolumn wynika ze znacznej długości cokołu i ich średnicy oraz możliwych wymiarów interkolumniów. Monument był dedykowany cesarzowi Kommodusowi i mógł mieć charakter komemoratywny. Pojęcie łoża biesiadnego mogło nie być związane z rzeczywistą funkcją cokołu, a raczej być sposobem tylko na opisanie formy. Liczbę mnogą można próbować wyjaśnić pokaznym rozmiarem, mogącym odpowiadać dwóm rzeczywistym łóżom. W sali bowiem, ani nigdzie w pobliżu, nie znaleziono reliktyw innych podobnych klinae.

Możemy dopuścić możliwość, że dom H21c nie był mieszkalny, ale że miał funkcję publiczną i był, na przykład, siedzibą stowarzyszenia o charakterze religijnym. Potwierdzenie takiej lub podobnej tezy czytelne jest w planie i układzie funkcjonalnym całego zespołu domów H21c i H21"N". Taka hipoteza była stawiana już wcześniej. Oto sąsiedni, starszy dom H21"N" był dużych rozmiarów prostokątną reprezentacyjną salą, z trzema wejściami, usytuowanymi w krótszej ścianie, od strony północnej założenia. W jej południowo-zachodnim narożniku znajduje się relikw wewnątrz imitującej dodatkowo, niewielkie wejście. Od samego początku było ono jednak zaślepione i miało charakter pozorny. Naprzeciwko wejść, w ścianie południowej umieszczona była potężna ścienna aedicula, ostatnio poddana anastylozie i częściowej rekonstrukcji. Podobne nisze były w mieście Marina El Alamein typowym elementem wystroju głównych sal domów. Zazwyczaj usytuowane były na osi, na przeciwległej ścianie w stosunku do wejścia głównego do sali. Dotychczas znaleziono relikty co najmniej sześciu takich nisz. Znaleziono również niewielką aediculę, wykutą w jednym bloku wapiennym, w opisywanym pomieszczeniu nr 2 domu H21c¹⁰. W przypadku domu H21"N" sytuacja jest wyjątkowa: zarówno sama nisza (267 cm wysokości, 213,5 cm szerokości), jak i sala, w której się znajdowała, są okazałych rozmiarów. Ponadto cały budynek zawierał wyłącznie to jedno wnętrze. Nie wiązały się z nim żadne inne pomieszczenia. Od wschodu i zachodu tej monumentalnej sali były ulice w układzie południkowym. Ulica zachodnia podkreślona jest kilkudziesięciometrowej długości murem biegnącym od pół-

of a ceremonial room, which comprised a plinth covered with marble tiling, and on it a portico with four polychrome columns at the front and two pilasters jutting out from the wall (fig. 9). The number of four columns resulted from the significant length of the plinth and their diameter, as well as possible size of intercolumniation. The monument was dedicated to Emperor Commodus and might have been of commemorative character. The notion of a dining bed might not have been associated with the real function of the plinth; it could have been a way of describing its form. The use of plural may be explained by its enormous size, possibly equivalent to two real beds. No relics of other similar klinae were found either in the room or anywhere near.

We can speculate that the house H21c was not a dwelling place but served a public function and was, for instance, a seat of a religious cult association. The confirmation of that or a similar thesis is visible in the plan and functional layout of the whole complex of houses H21c and H21"N". Such a hypothesis was suggested earlier. The neighbouring, older house H21"N" was a rectangular ceremonial room of enormous size with three entrances in the shorter wall in the north side of the layout. In its south-western corner there is a relic of a niche imitating an additional, small entrance. However, from the very beginning it was only feigned and walled in. Opposite the entrances, in the southern wall, there was a huge wall aedicule, recently subjected to anastylosis and partial reconstruction. In the town of Marina El Alamein, similar niches were a typical element of interior decoration of main halls in local houses. They were usually situated on the axis, on the wall opposite the main entrance to the room. Relics of at least six such niches have been found so far. A small aedicule, hewn in one block of limestone, was also discovered in the described room no 2 in the house H21c. In the case of the house H21"N" the situation is unique: both the niche itself (267 cm high, 213.5 cm wide) and the room in which it was located are of substantial size. What is more, the whole building contained only this one interior, which was not connected with any other rooms. On the east and west side of this monumental hall there were longitudinally arranged streets. The western street is emphasised by a several-metre-long wall running northwards from the north-eastern corner of the house. It could be associated with marking out a public space, possibly a square. Therefore, functionally the hall was an independent object, serving a public, possibly a cult function. In the next phase of the house and town expansion, the whole complex of the house H21c was added to that room on its southern side.

nocno-wschodniego narożnika w kierunku północnym. Można go wiązać z wydzieleniem jakiejś przestrzeni publicznej, może placu. Funkcjonalnie zatem sala stanowiła obiekt samodzielny, o funkcji publicznej, być może o przeznaczeniu kultowym. Do tej sali, od strony południowej, w kolejnej fazie rozbudowy domu i miasta dobudowany został cały zespół domu H21c. Na kolejnym etapie do tego domu wbudowany został opisywany pomnik. Jest więc całkiem możliwe, że dom ten, jakkolwiek ma układ typowo mieszkalny, z elementami takimi jak dziedziniec, cysterna ze studnią, latryna, schody itp., to jednak funkcjonalnie przeznaczony był na cele publiczne, te same, co sąsiadująca z nim sala.

Rekonstrukcja formy monumentu

Teoretyczna rekonstrukcja pomnika komemoratywnego (ryc. 9) nie sprawiała większych problemów w części dolnej zachowanej *in situ* oraz partii kolumnad. Trudniejsze jest odtworzenie pierwotnego przebiegu gzymsów i całego układu zwieńczenia. Cokół monumentu ma plan trapezu, zbliżony do prostokąta, o wymiarach 425 cm na 198 cm, co daje w przybliżeniu wymiary 8 na 4 łokcie¹¹, dłuższym bokiem dostawiony jest do zachodniej ściany pomieszczenia. Jego długość przy ścianie jest większa o 6 cm od frontowej. Naroże południowo-wschodnie tworzy kąt prosty, podczas gdy północno-wschodnie rozwarto. Są to niewielkie nieregularności, które wiązać należy z niedostateczną precyzją wykonania. Nie znajdujemy jej zresztą również w podziale na bloki i ich ułożeniu w ścianach cokołu. Te, o wysokości 71 cm, nie były profilowane płycinami w sposób taki, jaki znamy z łóż klinae z grobowców południowej i zachodniej nekropolii. Mogły być tynkowane, podobnie jak wszystkie wnętrza domów w Marinie. Mogły też ewentualnie być polichromowane, tak jak zachowane fragmenty na trzonach kolumn pomnika.

Górna powierzchnia cokołu wyłożona była, zapewne w całości, płytami z czerwonego marmuru, o grubości 4,2 – 4,7 cm, na nich zaś dopiero ustawione były bazy kolumn i pilastrów. Znalezione części dwóch płyt marmurowych mają zachowane krawędzie przednie oraz fragmentarycznie po jednej bocznej. Te w planie biegną ukośnie w stosunku do frontowych. Podziały płytowania nie biegły zatem równoległe do boków postumentu, a po diagonalu, jednak nie pod kątem 45°. Określenie „szachownicowe” mogło dotyczyć zarówno dwubarwności, jak również jedynie podziału powierzchni na kwadratowe płyty. Nie odnaleziono bowiem żadnego reliktu płyty o innej barwie.

Kwestią budzącą najwięcej wątpliwości w odniesieniu do rekonstrukcji formy cokołu jest pytanie,

At the next stage, the described monument was built into the house. It is quite possible that although the house possessed a typically residential layout with such elements as a courtyard, a water tank with a well, latrine, stairs etc, it was functionally destined for public service in the same way as the hall adjoining it.

Reconstruction of the monument form

Theoretical reconstruction of the commemorative monument (fig. 9) did not cause many problems in its lower part preserved *in situ*, or in the colonnade section. Reconstruction of the original cornice and the whole top arrangement proved more difficult. The plinth is formed on the trapezoid plan, measuring 425 cm by 198 cm, which equals approximately 8 by 4 ells, and adjoins the western wall of the room with its longer side. Its length at the wall is 6 cm more than at the front. The south-eastern corner makes a right angle, while the north-eastern makes an obtuse angle. These are small irregularities which should be connected with insufficient precision of workmanship. Precision is also lacking in the division into blocks and their arrangement on the sides of the plinth. Those measuring 71 cm were not profiled with panels, which we know from the klinae beds from the tombs in the southern and western necropoles. They could have been plastered, like the interiors of all the houses in Marina. They might also have been painted in polychrome, like the preserved fragments on the column shafts of the monument.

The upper surface of the plinth may have been paved with tiles of red marble, 4.2 – 4.7 cm thick, on which the bases of columns and pilasters were set. The found pieces of two marble tiles had their front edges preserved, and fragments of the side edges. The horizontal ones were arranged diagonally in relation to the front ones. So, tiling divisions were not parallel to the sides of the pedestal, but diagonally although not at the angle of 45°. The term ‘chequered-work’ may have referred to two colours of the tiles, but also merely to the division of the surface into square tiles. However, no relics of tiles of another colour were found.

The question raising most doubts in reference to the form reconstruction is whether there existed a perimeter cornice below the tiled superstructure, what its height might have been and whether it was profiled. The last possibility should rather be excluded. There are some known examples of cornices under semi columns or pilasters in Marina. The majority come from the framing of the

czy istniał obwodowy gzyms podbudowujący płytowanie, jaka w takim razie była jego wysokość i czy był profilowany. Ostatnią ewentualność należałoby raczej wykluczyć. Znanych jest w Marinie kilka przykładów gzymsów pod półkolumnami, pilastrami. Większość z nich pochodzi z opraw wspomnianych już aedicul z głównych sal kilku domów. Zachowany jest dość dobrze gzyms parapetowy niewielkiej niszki, znalezionej w tym samym pomieszczeniu, w którym stał opisywany monument, zarys profilu odłamanego gzymsu parapetu niszy z domu H10, sam tylko gzyms znaleziony w domu H9a, który wiązał się z oprawą wejścia i mniej więcej połowa gzymsu z domu H10a. Tę znaleziono w otoczeniu odpowiadających jej wymiarami elementów w drobnego gzymsu wieńczącego i związanej z pilastrem półkolumny, pochodzących z oprawy niszy. Wszystkie te gzymsy były bardzo wydatne, z mięsistą simą, wypełniającą co najmniej połowę profilu. Podpierała ona masywną płytę, w dwóch przypadkach rozrzeźbioną w formę zębniaka, ujętego dodatkowymi profilami. Półkolumny ustawione na tych parapetach miały formy bardzo podobne do podpór z opisywanego monumentu komemoratywnego – stylizowane, pseudokorynckie o typie z Mariny. Jeżeli pomnik komemoratywny miałby rozbudowany gzyms, to prawdopodobnie byłby on podobnie bogato rzeźbiony. Przy łącznej długości 8 m jakieś jego relikty, nawet dość liczne, powinny były się zachować. Przecież znaleziono w tym samym pomieszczeniu wiele elementów kolumn i około 12 m gzymsu wieńczącego. Żadnych relikwów rozbudowanego gzymsu parapetowego natomiast nie znaleziono. Wszelkie fragmenty mogły zaginąć jedynie w takim przypadku, gdyby one również, podobnie jak płytowanie, były wykonane z marmuru, materiału cenniejszego niż lokalnie wydobywany wapień, z którego wykonano kolumny i belkowania. Wszak z całego płytowania przetrwały jedynie drobne fragmenty. Reszta zapewne po rozbiórce została odzyskana i wtórnie użyta gdzie indziej. Podobnie mogło być z gzymsem cokołu. Rozbudowany, profilowany gzyms powinien być przez analogię około 1½ wyższy niż w niszy z domu H10, gdzie półkolumny miały dolną średnicę 22 – 23 cm, a zatem mieć wraz z grubością płytowania wysokość około 35 cm.

Zachowane są w Marinie również dwa gzymsy cokołowe o mniejszej wysokości i skromnej formie. Oddzielają one cokoły od wyższych partii filarów nagrobnych pomników T2 i T3. W logice konstruowania porządku architektonicznego pełnią one taką samą rolę, jak gzymsy cokołów pod kolumnami, mimo że pojedyncze filary ponad nimi nie mają baz. Są to jednak filary, które były zwieńczone kapitelami, wyżej zaś architrawami i gzymsami. Pochodzą

already mentioned aediculae in the main halls of some houses. There is a well-preserved parapet cornice of a small niche discovered in the same room where the monument in question stood, a profile outline of a broken off parapet cornice from the niche in the house H10, the cornice found in the house H9a connected to the doorframe, and more or less half the cornice from the house H10a. The latter was found accompanied by elements of delicate crown cornice corresponding in size, and a semi column related to the pilaster from the niche framework. All the cornices were very prominent, with a meaty sima filling in at least half the profile. It supported a massive slab, in two cases carved with the dentil motif enclosed with additional profiles. Semi columns set on those parapets had forms resembling the supports from the described commemorative monument – stylised, pseudo-Corinthian of the Marina type. If the commemorative monument had had an elaborate cornice, it would probably have been richly carved, too. At the total length of 8 m some of its relics, even quite numerous, should have been preserved since many elements of columns and about 12 m of crown cornice were found in the same room. However, no fragments of elaborate parapet cornice have been found. All the fragments might have vanished only in the case if, like the tiling, they had also been made of marble – the material more precious than the locally quarried limestone from which columns and entablature were made. From the tiling only tiny fragments remained. The rest must have been recovered after the demolition and later re-used somewhere else. It might have been so with the plinth cornice, as well. Elaborate, profiled cornice should have been, by analogy, 1.5 times higher than in the niche of the house H10 where the bottom diameter of semi columns equalled 22 – 23 cm, so together with thick tiling it should have measured about 35 cm.

Two plinth cornices of lower height and humbler form were also preserved in Marina. They separate the plinths from the upper pillar sections of tombstones T2 and T3. In the logic of architec- tonic order construction they play the same role as cornices of column plinths, even though the single pillars above them had no bases. However, those pillars were crowned with capitals, above which there were architraves and cornices. They date back to the 2nd century B.C., much older times than the commemorative monument described here. Their finials and capitals represent the geometrisation of form so typical for Marina, but they are slightly different. The already mentioned plinth cornices are not very tall, in comparison to pillars. They were built from single fascia supporting slabs bevelled

z czasów o wiele dawniejszych niż opisywany monument komemoratywny, z II wieku p.n.e. Zwieńczenie i kapitele reprezentują wprawdzie charakterystyczną dla Mariny geometryzację form, są jednak nieco odmienne¹². Wspomniane gzymsy cokółów są, w każdym razie, w proporcji do filarów niewysokie. Zbudowane są z pojedynczych fascii podbudowujących płyty sfazowane od spodu pod kątem 45°. Jeżeli podobny gzyms, utworzony z prostych form, byłby zastosowany w interesującym nas monumencie komemoratywnym, to jego relikty mogły nie różnić się od zwyczajnych płyt kamiennych, szczególnie jeżeli na przykład dodatkowo pozbawione byłyby fazowania, a fasciae byłyby uformowane w tynku. Gzyms taki podwyższałby cokół ponad zachowane ściany. Przyjąć należałoby, że minimalną wartością była grubość typowej wapiennej płyty posadzkowej, czyli około 12 cm, podwyższona o około 4,7 cm marmurowej wykładziny.

Trzecią wreszcie ewentualnością jest taka, że marmurowe płytowanie ułożone było bezpośrednio nad krawędzią zachowanych ścian cokołu, na wypełniającym go zasypie. Nie zachowały się żadne materialne ślady wskazujące na jedno z trzech wymienionych, możliwych rozwiązań. W rzeczywistej rekonstrukcji przyjęliśmy bliskie pierwszemu i drugiemu, o znacznej wysokości nadbudowy, a zarazem o uproszczonej formie, jednoznacznie wskazującej na interwencję konserwatorską.

Proporcje kolumn, półkolumn i pilastrów pseudokorynckich typu z Mariny, wahające się w granicach 15 – 18 modułów, są w wyniku przeprowadzonych studiów znane¹³. Generalnie wysokość podpór jest proporcjonalnie mniejsza niż w witrwiańskim porządku korynckim. Dyskusje dotyczą przede wszystkim smukłości kolumn. Skrajności są bowiem w znanych na terenie Mariny reliktach dość znaczne. Najsmuklejsze są, sprzężone z pilastrami, półkolumny opraw nisz ściennych. Mają one wysokość równą dziewięciokrotnej średnicy trzonu przy podstawie, czyli 18 modułom, a zatem taką, jaką Witrwiusz dla porządku korynckiego podaje jako minimalną. Najmniejsza zaś dla porządku pseudokorynckiego z Mariny, rekonstruowana z rozrzutu bloków zwalonych kolumn portyków, jest mniejsza niż 16 modułów.

Wspomniane osiemnastomodułowe półkolumny zachowane są w całości dla opraw trzech aedicul: z domów H9, H10, H21c. Na podstawie stałej proporcji wysokości do szerokości zrekonstruowano niszę w sali budowli H21'N'¹⁴. Są to wszystko formy architektoniczne niedużych rozmiarów, elementy wystroju, nieomal rzeźbiarskie. Podobnym jest rekonstruowany monument komemoratywny. Należałoby się zatem i w jego przypadku spodziewać podpór o tej samej, maksymalnej dla Mariny

underneath at the 45° angle. If a similar cornice made up from simple forms had been applied in the commemorative monument in question, its relics might have resembled simple stone slabs, especially if they had not been bevelled and the fasciae were formed in plaster. Such a cornice would have elevated the plinth above the preserved walls. It would have to be assumed, that the minimum value was the thickness of a typical floor tile, namely about 12 cm, increased by about 4.7 cm of the marble flooring.

The third possibility is that marble tiles were laid directly over the edges of the preserved walls of the plinth, on the rubble filling it in. No material traces were found which would indicate one out of the three above mentioned possible solutions. In the real reconstruction we agreed on the solution close to the first and the second, with a significant height of superstructure but at the same time simple form clearly indicating conservators' intervention.

The proportions of pseudo-Corinthian columns, semi columns and pilasters of the Marina type, which vary from 15 to 18 modules, are known as a result of conducted studies. Generally, the height of supports is proportionately lower than in the Vitruvian Corinthian order. The discussion concerns mainly the slenderness of columns, as extreme values appear in the relics found in Marina. The slenderest are the semi columns, combined with pilasters, in the framing of wall niches. Their height equals nine times the diameter of the shaft at its bottom, which means 18 modules, and that is the minimum height suggested by Vitruvius for the Corinthian order. However, the smallest height for the pseudo-Corinthian order from Marina, reconstructed from the spread of blocks of fallen portico columns, equals less than 16 modules.

The above mentioned 18-module semi columns were preserved whole for the frames of the three aediculae from houses H9, H10 and H21c. On the basis of constant ratio of the height and breadth, a niche in the hall of the house H21'N' was reconstructed. They are all architecture forms of small dimensions, almost sculpted elements of interior decoration. The commemorative monument under reconstruction is similar. So, also in its case one should expect supports of the same maximum slenderness, typical for Marina. But the essential difference is made by the fact that here the columns were free-standing.

The above considerations only partially affect the reconstruction of the monument columns and pilasters. They only narrow down the range of possible proportions. The fact that column shafts were not typically made from many low drums,

smukłości. Istotną jednak różnicę stanowi fakt, że tutaj kolumny były wolnostojące.

Powyższe rozważania mają wpływ na rekonstrukcję kolumn i pilastrów pomnika tylko częściowo. Określają one jedynie zakres możliwych proporcji. Fakt że trzony kolumn nie były tutaj wykonane w typowy sposób z wielu niskich bębnow, ale z kilku dość wysokich pionowych elementów, doskonale ułatwia studia. Przy tym zachowana jest znaczna liczba części trzonów o powtarzającej się tej samej wysokości. Wysokość bazy, wraz z fragmentem trzonu kolumny, wynosi 28 cm, głowicy również 28 cm, a najliczniej zachowanych bębnow trzonów 53 cm. Długość bębna jest równa 1 łokciowi królewskiemu. Mają one średnicę od 31,5 cm, a więc tę samą, która jest nad bazą, aż do około 29,5 cm. Ten wymiar jest większy od średnicy spod kapitelu. Połowa wymiaru 31,5 cm, a więc 15,75 cm, jest modulem porządku architektonicznego. Jeden zachowany fragment trzonu o mniejszej wysokości, równej 45 cm, ma górną średnicę 29 cm, taką samą jak narys na spodniej płaszczyźnie głowicy. Takim elementem zatem był zwieńczony trzon kolumny.

Można sobie teoretycznie wyobrazić tylko dwa możliwe układy elementów w kolumnie: baza wraz z krótkim odcinkiem trzonu, 2 bębny o wysokości 53 cm, jeden o wysokości 45 cm i kapitel, albo też podobny zestaw, ale wyższy, bo z trzema bębnami o wysokości 53 cm. Kolumna zrekonstruowana według pierwszego schematu miałaby wysokość 214,5 cm, a więc około 4 łokci, według drugiego 267,5 cm. Jest to, po dodaniu po około 1,5 cm zaprawy między elementami, wysokość równa około 5 łokciom królewskim. Wysokość mniejsza odpowiada 13,59 modułu, nie tylko bardzo niewielkiej, ale też niewyraźnej liczbą całkowitą. Wymiar większy odpowiada niemal dokładnie 17 modułom, co precyzyjnie równe jest 267,75 cm, a więc jedynie o 2,5 mm więcej. Taka zatem siedemnastomodułowa wysokość kolumn jest dla tego pomnika oczywista i pewna. Taką też odtworzyliśmy na drodze anastylozy i tak samo wysokie zrekonstruowane zostały pilastry. Wysokości tej odpowiadają zresztą zbieżności trzonów. Niewielkie zaś, ledwie ponad trzynastomodułowej wysokości kolumny wyglądałyby nieproporcjonalnie przysadziste.

Kolumny i kwadratowe pilastry o tak zrekonstruowanej wysokości ustawione były na wyłożonej marmurowymi płytami górnej płaszczyźnie postumentu. Skoro kwadratowe w planie podpory były pilastrami i stały przy ścianie, a dowodzi tego forma zachowanej głowicy z łącznikiem, to wolnostojące kolumny ustawione być musiały w szeregu na froncie pomnika. Wymiary cokołu, podzielone na możliwe wielkości interkolumniów, które są wielokrotnością średnic kolumn, wskazują, że pierwotnie był

but from a few tall vertical elements, facilitates the study. Moreover, a large number of shaft parts with the repeating identical height have been preserved. The base height together with the fragment of a column shaft equals 28 cm, the capital is also 28 cm high, and the most preserved shaft drums measure 53 cm. The length of the drum equals one royal ell. Their diameter varies from 31.5 cm, the same which is over the base, to about 29.5 cm. That size is bigger than the diameter from below the capital. A half of 31.5 cm, meaning 17.75 cm, is the module of the architectural order. One preserved fragment of a lower shaft measuring 45 cm has the top diameter of 29 cm, which is the same as the outline on the bottom plane of the capital. Such an element must have crowned the column shaft.

We could theoretically imagine only two possible arrangements of elements in a column: the base with a short shaft section, 2 drums 53 cm high, one measuring 45 cm and the capital; or a similar combination only taller, with three drums measuring 53 cm each. A column reconstructed according to the first scheme would be 214.5 cm tall, which is about 4 ells; according to the second scheme it would be 267.5 cm. The latter, after adding about 1.5 cm of mortar between the elements, results in the height equalling about 5 royal ells. The lower height corresponds to 13.59 modules, which is not only small but also not expressed in integers. The larger size equals almost precisely 17 modules, which equals 267.75, so only 2.5 mm more. Therefore, such 17-module column height is obvious and certain for the monument. Such height was re-created in the anastylosis for both the columns and the pilasters. The convergence of shafts also corresponds with this height. The shorter, only slightly over 13-module high columns would look disproportionately squat.

Columns and square pilasters, of the height reconstructed in that way, were set on the upper surface of the pedestal inlaid with marble tiles. Since the supports with square section were pilasters and stood at the wall, which is confirmed by the form of a found capital with a fastening, the free-standing columns must have stood in a row at the front of the monument. The size of the plinth, divided into the possible dimensions of intercolumniation which were the multiplications of column diameter, indicates that initially there was only one four-column portico. Most probably, there were only two pilasters at the edges enclosing the horseshoe shape of the portico.

That reconstruction becomes more ambiguous when we try to precisely determine the spacing of columns. The surface on which they stood has not been preserved, therefore, no material traces in the

tylko jeden – czterokolumnowy – portyk kolumnowy. Najprawdopodobniej pilastry były tylko dwa na skrajach, zamykające podkowę tego portyku.

Ta rekonstrukcja staje się mniej jednoznaczna przy próbie precyzyjnego określenia rozmieszczenia kolumn. Płaszczyzna, na której były ustawione, nie zachowała się. Nie ma zatem żadnych materialnych śladów w postaci narysów, zasięgu zanieczyszczeń, zniszczeń, resztek zaprawy itp. Interkolumnia należało konieczniej określić przed rozpoczęciem anastylozy porządku architektonicznego pomnika. Przyjęliśmy, że niezależnie od średnicy baz, około 10 cm większej niż spody trzonów oraz od szerokości ewentualnego gzymsu cokołu, podstawy trzonów kolumn nie powinny wysuwać się poza obrys ścian postumentu. Zatem wymiar 425 cm jest maksymalnym, mieszczącym trzony czterech kolumn na froncie, rozdzielone odpowiednimi interkolumniami. Rzeczywista skrajna odległość mogła być mniejsza, ale powinna wyrażać się wielokrotnością dolnej średnicy kolumny, czyli wymiarem 31,5 cm lub jej połowy, jako modułu porządku architektonicznego. W ten sposób wszystkie interkolumnia powinny być określone wielokrotnościami takiego miar. Byłoby to najwłaściwsze wedle logiki projektowej antycznych budowniczych i znanego sposobu rozmieszczania kolumn w portykach.

Trzyście i pół średnicy, równe 425,5 cm, co odpowiada długości około 8 łokci, jest jej wielokrotnością niemal równą długości podstawy cokołu, czyli 425 cm. Po dodaniu dwa razy po 5 cm, o jakie baza poszerza obrys trzonu, uzyskuje się wymiar powiększony o nadwieszenie gzymsu nad ścianami postumentu. Ważnym pytaniem staje się z kolei, czy cztery kolumny były rozstawione w równych odstępach, czy też środkowe interkolumnium było wyraźnie szersze. W pierwszym przypadku odstęp między skrajnymi kolumnami byłyby równe 3, a centralna odległość 3,5 średnicom podstawy kolumny (94,5 i 110,25 cm). W drugim przypadku albo skrajne interkolumnia miałyby po 2,5 średnicy (78,75 cm), a środkowe 4,5 średnicy (141,75 cm), albo nawet skrajne po 2 średnice (63 cm) i środkowe 5,5 średnicy (173,25 cm). To ostatnie wydaje się ze względów estetycznych bardziej prawdopodobne. Co prawda z drugiej strony odstęp 5,5 średnic znacznie przekracza stosowane wielkości nawet aerostylosu. Z kolei distylos skrajnych interkolumniów mógłby wymagać podpór o maksymalnej smukłości, czyli dla Mariny wysokich na 18 modułów¹⁵. Ponieważ monument miał charakter komemoratywny, spodziewać się można obecności jakiegoś elementu dodatkowego, może figuralnego, takiego jak posąg lub przedstawienie malowane na ścianie. Zastanawiająca jest również obecność w pobliżu relikwów pomnika niewielkiej niszy wykutej w jednym bloku wa-

form of outlines, garbage, debris, or mortar patches etc. were left. Intercolumniation had to be determined before beginning the anastylosis of the monument architectonic order. We assumed that, irrespective of the base diameter which was by about 10 cm larger than shaft bottoms or the width of the probable plinth cornice, the bases of column shafts should not protrude beyond the outline of pedestal walls. Therefore, 425 cm is the maximum size, encompassing four columns at the front separated by suitable intercolumniation. In reality, the extreme length could have been smaller, but it should have been a multiplication of the column bottom diameter, that is 31.5 cm, or its half as the module of architectonic order. In this way, all the intercolumniation should have been defined by multiplying the measure. It would have been the most appropriate according to project logic of ancient builders and the known rules of column spacing in porticos.

Thirteen and a half diameter, equalling 425.5 cm, is the length of about 8 ells, which in turn is its multiplication almost equal to the length of the plinth base measuring 425 cm. After adding twice 5 cm by which the base widens the shaft outline we obtain the dimensions increased by the size of the cornice overhanging the pedestal sides. The important question is whether the four columns were spaced at equal distances, or the middle intercolumniation was markedly wider. In the first case, the distances between the side columns would equal 3, and the central spacing would be 3.5 diameters of column base (94.5 and 110.25 cm). In the other case, either side intercolumniation measured 2.5 diameter (78.75 cm) and the middle one 4.5 diameter (141.75 cm), or the side intercolumniation equalled 2 diameters (63 cm) and the middle one 5.5 diameter (173.25 cm). The latter seems more likely for aesthetic reasons. On the other hand, the length of 5.5 diameters significantly exceeds the used dimensions, even of aerostylos. The distylos of the side intercolumniation might have required supports of maximum slenderness, which is 18-module high for Marina. Since the monument was of commemorative character, one could expect the presence of an additional element, possibly figurative, such as a statue or a depiction painted on the wall. The fact that there was a small niche, hewn out from one block of limestone, in the vicinity of the monument relics, is also intriguing. It could suggest that the niche was located in the western wall of the room, on the axis of the four-column portico. That, in a sense, justifies moving the middle columns apart in such a way as to make the niche visible. For that reason we as-

piennym. Może to sugerować, że w ścianie zachodniej pomieszczenia, w osi czterokolumnowego portyku znajdowała się ta właśnie nisza. To usprawiedliwia, w pewnym sensie, rozsuniecie centralnych kolumn, tak żeby dobrze widoczna była ta nisza. Z tego względu uznaliśmy, że środkowe interkolumnium powinno być szersze, i to w większym z możliwych rekonstruowanych teoretycznie wymiarze 5,5 średnic kolumny (ryc. 10)¹⁶.

Szerokość odstepu między przyściennym pilastrem a narożną kolumną wynika z ich usytuowania. Jeżeli utrzymać również od frontu ustawienie krawędzi trzonu kolumny na linii wyznaczonej przez lico ściany cokołu i znana jest odległość około 10 cm filara od ściany sali oraz szerokość obu podpór po 31 – 31,5 cm, to po ich odjęciu od szerokości postumentu równej 198 cm pozostaje wymiar 118 cm, czyli mniej więcej 3,75 średnicy kolumny.

Najwięcej trudności przysparza rekonstrukcja układu zwieńczenia pomnika i przebiegu gzymsów, mimo tak znacznej liczby zachowanych elementów. Trzeba zdawać sobie sprawę, że w znacznym stopniu ta rekonstrukcja, ze względu na stan zachowania i sposób prowadzenia wykopalisk w tym obiekcie¹⁷, opiera się jedynie na analizie teoretycznej i analogiach. Łączna długość aż 19 znalezionych fragmentów zębnikowego gzymsu wynosi około 9,5 m. Przy tym jedynie trzy fragmenty pasują do siebie, przedłużając się w jeden dłuższy odcinek. Całkowita zatem długość wszystkich gzymsów, tych zachowanych i brakujących, musiała być większa. Nawet jednak owe 9,5 m wystarczyłoby, i to ze znaczną nadwyżką, aby obiec ustawiony przy ścianie monument z trzech pozostałych stron. Na to bowiem potrzeba około 8,5 m gzymsu.

Najbardziej narzucającą się interpretacją jest taka, że belkowanie zwieńczone gzymsem biegło od pilastra do narożnej kolumny, następnie wzdłuż frontu pomnika, ale tylko do kolejnej kolumny, by ponownie zakręcić w stronę ściany sali. Dalej na odcinku odpowiadającym środkowemu przęsłu portyku gzyms wmurowany byłby w ścianę, aby w ponownie od niej odbiec i powtórzyć symetrycznie układ z przeciwległej strony pomnika. W ten sposób środkowa część monumentu byłaby wyróżniona dzięki powstałej w ten sposób, flankowanej ryzalitami kolumnowymi wnęce. W jej centrum mógł stać posąg lub w tło mogła być wmurowana mała nisza kamienna, lub wreszcie na tynkowanej ścianie mogło istnieć nieznanne, reprezentacyjne malowidło. Realizacja takiego schematu wymagałaby łącznie ponad 9,5 m gzymsu.

Ta rekonstrukcja staje się wątpliwa, ponieważ zachowane 12 m stanowi jedynie część gzymsu dłuższego. Wśród relikwów jest też tylko jeden fragment narożnika zewnętrznego i żadnego relikwitu naroża

sumed that the middle intercolumniation should be wider, and even in the larger dimension of 5.5 column diameters (fig. 10).

The width of the space between the wall pilaster and the corner column is the consequence of their location. If at the front we keep the setting of the column shaft edge on the line marked by the plinth side front, and if the distance of about 10 cm between the pillar and the room and the width of both supports measuring 31 – 31.5 cm each are known, then after subtracting their value from the pedestal width equalling 198 cm what remains is 118 cm, which is approximately 3.75 column diameter.

Reconstruction of the monument finial and the cornices seems the most difficult, even despite a large number of preserved elements. One must realise, that the reconstruction is to a large extent based on theoretical analysis and analogies, because of the state of preservation and the manner of conduction archaeological excavations in the object. The total length of 19 found pieces of dentil cornice equals 9.5 m. However, only three fragments fit one another and make up one longer fragment. Therefore, the complete length of all the cornices, both the preserved and the missing ones, must have been greater. Nevertheless, even 9.5 m would be more than sufficient to go round the three remaining sides of the monument standing at the wall. For that purpose 8.5 m cornice would have been enough.

The most obvious interpretation is the one suggesting that entablature topped with the cornice went from the pilaster to the corner column, then along the front of the monument but only to the next column, and then turned again towards the wall of the room. Then, along the section corresponding to the middle bay of the portico, the cornice would have been built into the wall, to move away from it again and repeat the arrangement symmetrically on the other side of the monument. In that way, the central section of the monument would have been singled out because of the created niche flanked with column risalits. There could have stood a statue in its centre, or a small stone niche could have been built in the background, or finally there may have been a ceremonial painting drawn up on the plastered wall. The realisation of such a scheme would have required more than 9.5 m of cornice.

However, the reconstruction becomes dubious since the preserved 12 m of cornice constitutes only a part of a longer cornice. Among the relics there was only one fragment of an outer corner and no relics of an inner corner. There were no elements bevelled at 45°. The number of preserved elements

wewnętrzny. Nie ma elementów przyciętych pod kątem 45°. Liczba zachowanych elementów z trudem mieści się w przedstawionym schemacie układu belkowań dla monumentu komemoratywnego. Jedynym wśród znalezionych, oprócz reliktu narożnika, elementem o zakończeniu opracowanym inaczej od prostego ucięcia jest taki, który rozpoczyna gzyms wmurowany w ścianę i biegnący wzdłuż niej. Większość pozostałych elementów ma tylne powierzchnie obrobione na dziko, w sposób świadczący o tym, że były wmontowane w ścianę. Ponadto nie zostały znalezione żadne relikty architravów ani innych części gzymsów, a jedynie same zębiki. Nie wiele, ale istotnie, różnią się one wymiarami. To świadczy, że pochodzą z różnych części pomnika lub z jego sąsiedztwa.

Wskazuje to, że najprawdopodobniej opisane elementy nie składały się na jednorodny gzyms, który wieńczyłby belkowanie ułożone na wszystkich kolumnach i pilastrach portykowego monumentu. Wymiarami jednak doskonale do niego pasuje. Zapewne należy je wiązać z pomnikiem, ale usytuowane w nim lub przy nim były inaczej. To nie brak fryzów i architravów jest w tej kwestii przesądzającym. Fryzów typowych dla rzymskiego miasta w Marinie mogło po prostu nie być. Nie miała ich żadna, z wyjątkiem jednej najmniejszej, wykutej w bloku wapiennym, aedicula. Architrawy portyku kolumnowego mogły być drewniane i dlatego do naszych czasów nie mogłyby przetrwać ich relikty. Wiele wskazuje na to, że drewniane architrawy były typowe dla Mariny. Decydująca, i wykluczająca pochodzenie znalezionych fragmentów gzymsów z nadmierną liczbą zachowanych fragmentów. Niestaranne opracowanie ich tylnych i górnych nieozdobnych powierzchni i niemal absolutny brak elementów narożnych jednoznacznie świadczy o tym, że były one wbudowane w mur.

Wszystkie gzymsy wbudowane w ścianę tworzyły imposty ponad pilastrami. Z takiego miejsca pochodzi jedyny zachowany relikty narożnika gzymsu. Kolumny zaś ustawione na cokole monumentu w ogóle nie były nadbudowane. Same w sobie stanowiły elementy pomnikowe (ryc. 9). Gzyms wbudowany był w ścianę za monumentem i biegł w niej na całej jego długości, a nawet nieco szerzej. Forma architrawy ponad licem ściany mogła być uformowana z zaprawy. To, że kolumny były prawdopodobnie wolnostojące, wydaje się potwierdzać jeszcze jeden szczegół. Zachowany bęben trzonu kolumny, stanowiący jego najwyższy umieszczony element, ma przy górnej płaszczyźnie wykute w licu, naprzeciwko siebie dwa prostokątne, o głębokości około 4 cm zagłębienia o wymiarach obrysu około 12 na 12 cm. Służyły one zapewne osadzeniu między sąsiednimi kolumnami, bezpośrednio pod gło-

hardly fits into the presented scheme of entablature arrangements for a commemorative monument. Besides the relic of the corner, the only other element found which has an ending different from a straight cut was the one which begins the cornice built into a wall and running along it. The majority of remaining elements has their back surfaces only roughly worked which suggests that they were built into a wall. Moreover, no relics of architraves or other parts of cornices were found, only dentils. They have slightly differing dimensions which means that they came from different parts of the monument or from its neighbourhood.

It indicates that the described elements did not constitute uniform cornice which would top entablature resting on all the columns and pilasters of the portico monument, although their dimensions correspond perfectly. They may probably be associated with the monument, but must have been differently situated in it or nearby. It is not the lack of friezes or architraves that settles the matter. Friezes, typical for a Roman city, may not have occurred in Marina at all. No aedicula had friezes, except the smallest one hewn out from a block of limestone. Architraves of a column portico could have been made of wood, so their relics did not last until our times. Much seems to indicate that wooden architraves were typical for Marina. The excessive number of preserved fragments is decisive and excludes the possibility that the discovered cornice fragments had rested over the monument columns. Their roughly worked back and upper unadorned surfaces, and almost complete lack of corner elements, explicitly confirm that they had been built into the wall.

All the cornices built into the wall constituted impostes over pilasters. The only preserved relic of a cornice corner comes from such a place. Columns were set on the monument plinth and had no superstructure; they were monument elements themselves (fig. 9). The cornice was built into the wall behind the monument and ran along its whole length or even slightly further. The form of the architrave over the wall front may have been made from mortar. The fact that the columns were free-standing seems to be confirmed by one more detail. The preserved drum of the column shaft, which was the topmost element, had at its upper surface two rectangular hollows measuring 12 by 12 cm and 4 cm in depth carved opposite each other. They may have been used for fixing wooden beams – anchors, between adjacent columns and directly over the capitals, in order to stabilise the construction. It would not have been necessary if all the columns and pilasters had been joined by a system of architraves.

wicami, drewnianych belek-kotew stabilizujących konstrukcję. Nie byłoby to potrzebne, gdyby wszystkie kolumny i pilastry były powiązane systemem architrawów.

Kolejną kwestią jest nadmierna łączna długość zachowanych fragmentów gzymsu, o ile biegłyby on wzdłuż jednej tylko dłuższej krawędzi monumentu. W takim przypadku musiałby mieć jedynie około 4,5 m. Poza tym były dwa rodzaje różniących się wymiarami elementów. Można to wyjaśnić w sposób następujący: gzymsy osadzono nie tylko w ścianie nad komemoratywnym pomnikiem, ale też w innych miejscach sali. Najprawdopodobniej większe wymiarami części były zwieńczeniem wejść do pomieszczenia albo w trzech odcinkach, albo w układzie ciągłym spinającym wszystkie trzy otwory drzwiowe. Interesującą kwestią staje się przy tym, kiedy gzyms został wbudowany w ścianę ponad pomnikiem. Z jednej strony cokoł monumentu komemoratywnego został wybudowany na posadzce już istniejącego pomieszczenia i dobudowany do jego ściany. Z drugiej strony wymiary niedekorowanych elementów gzymsu wskazują, że były one wbudowane w ścianę, na głębokość około 24 cm. Wszystkie zaś ściany domu H21c mają maksymalnie grubość 30 cm. Wynika z tego, że bezpośrednio przed budową monumentu część ścian i strop nad pomieszczeniem rozebrano lub ewentualnie mogły ulec one zniszczeniu, np. w wyniku trzęsienia ziemi.

Prace konserwatorskie – anastyloza i częściowa rekonstrukcja

Konserwacja i anastyloza z częściowym odtworzeniem niektórych elementów rekonstruowanego pomnika prowadzona była w latach od 2001 do 2007. (ryc. 11). Podkreślić należy, że przedstawiona rekonstrukcja teoretyczna powstawała stopniowo, wraz z pojawianiem się kolejnych pytań i znajdowaniem na nie odpowiedzi. Przełomowym było odkrycie fragmentów płyt z inskrypcją, które pozwoliło rozpoznać monument i jego funkcję oraz powiązać logicznie różne wcześniej znalezione elementy. Jediną niezależną od anastylozy, acz podjętą równocześnie interwencją była konserwacja polichromii pokrywającej jeden bęben trzonu kolumny znaleziony w 2001 roku. Została ona zabezpieczona bezpośrednio po odkryciu¹⁸.

Anastylozę pomnika *in situ* praktycznie rozpoczęto w 2002 roku. Najpierw uzupełniono ubytki ścian cokołu oraz wypełniono jego wnętrza odłamkami kamiennymi i piaskiem. Następnie odtworzono, przy użyciu nowych bloków, jego górną powierzchnię. Użyto do tego płasko ułożonych bloków wapiennych o jednym z typowych dla architektury rzymskiego miasta w Marina El-Alamein wymiarów: 60 × 40 × 30 cm. Grubość 30 cm od-

The next issue is the excessive total length of the preserved cornice fragments, if it were to run along only one longer edge of the monument. In such a case it only needed to be 4.5 m long. Besides, there were two types of elements of different dimensions. It could be explained as follows: cornices were set not only in the wall over the commemorative monument but also in other places in the hall. Most probably, the elements of larger size were the finials over entrances either in three sections, or in a continuous arrangement joining the three entrances. The question is, when the cornice was built into the wall. On the other hand, the dimensions of the unadorned cornice elements indicate that they were embedded into the wall to the depth of about 24 cm, but all the walls of the house H21c are maximally 30 cm thick. It seems to indicate that directly before the monument was built, some walls and the ceiling over the room had been dismantled, or may have been destroyed e.g. by an earthquake.

Conservation work – anastylosis and partial reconstruction

Conservation and anastylosis with partial reconstruction of some elements of the restored monument were conducted from 2001 to 2007 (fig. 11). It must be emphasised, that the presented theoretical reconstruction was created gradually, as the subsequent questions were asked and answered. The breakthrough was the discovery of the slabs with an inscription, which allowed for identifying the monument and its function, and logically connecting the previously found elements. The only intervention conducted simultaneously, though independently of anastylosis, was conservation of the polychrome covering one of the column shaft drums, found in 2001. It was secured directly after being discovered.

The anastylosis *in situ* of the monument practically started in 2002. First, the missing parts in the plinth sides were filled in, and its inside was filled with rubble and sand. Then new slabs were used to reconstruct its upper surface. Limestone slabs, measuring 60 by 40 by 30 cm which dimensions were typical for the architecture of a Roman city, were laid flat for this purpose. The thickness of 30 cm corresponded with the probable height of the theoretically reconstructed plinth cornice. In that way the finial of the lower part of the monument was created anew in simplified form. A modest profile – divided into the upper narrow fascia and its base were carved in the sides of new blocks during finishing work, in the season 2006.

powiadała jednej z prawdopodobnych wysokości teoretycznie rekonstruowanego gzymsu cokołu. Tym samym utworzono od nowa zwieńczenie dolnej części pomnika w formach uproszczonych. Skromny profil – podział na górną wąską fascję i jej podbudowę odkuto w bokach nowych bloków w sezonie 2006 podczas prac wykończeniowych. W planie bloki 60 × 40 cm doskonale i precyzyjnie wypełniły powierzchnię cokołu. Potwierdza to modularność architektury w Marinie. Jedynie nieznacznie rekonstruowana nowa górna powierzchnia postumentu jest zawężona w stosunku do wymiaru, jaki prawdopodobnie miała oryginalnie. Nie odtworzono bowiem nadwieszającego się marmurowego płytowania.

Anastylozę wyższych partii monumentu przeprowadzono w ograniczonym zakresie (ryc. 12). Liczba zachowanych elementów pozwoliła na odbudowanie do pełnej wysokości dwóch kolumn i jednego pilastra oraz umieszczenia w odbudowanej części ściany nad pomnikiem długiego odcinka wieńczącego gzymsu. Anastyloza uzupełniona została o rekonstrukcję kilku elementów, przede wszystkim nieskomplikowanych w formie architrawów, części trzonów kolumn i pilastra, ale także trzech baz stanowiących podstawy kolumny i dwóch pilastrów oraz jednego kompletnego kapitelu kolumny (ryc. 13). Odbudowano fragment ściany sali za monumentem, tworząc dla niego tło architektoniczne, ale również podbudowę pod gzymsy. Użyto do tego celu autentycznych bloków wapiennych. Zachowane oryginalne elementy porządku architektonicznego zostały przed ich anastylozą zakonserwowane i w miarę potrzeby uzupełnione (ryc. 14)¹⁹. Najbardziej zauważalne było odtworzenie brakujących narożników z wolutami kapitelu kwadratowego w planie pilastra.

Anastylozę, wraz z częściową rekonstrukcją, wykonano w południowej połowie pomnika. Ustawiono tam dwie kompletne kolumny i pilaster. Po drugiej stronie umieszczono tylko część kolejnej kolumny i przez zrekonstruowanie bazy jedynie zasygnalizowano miejsce pilastra. Kolumny rozmieszczono zgodnie z przedstawioną tu teoretyczną rekonstrukcją, w układzie ze środkowym interkolumnium szerszym, równym 5,5 średnicom trzonu i bocznymi równymi 2 średnicom. Wysokość kolumn i pilastra odtworzono zgodnie z wynikami przedstawionej analizy jako równą 17 modułom, czyli około 267,75 cm, a więc około 5 łokci królewskich.

Wśród odnalezionych elementów oryginalnych były dwie pseudokorynckie głowice: pilastra i kolumny. Stan ich zachowania był różny, acz generalnie dość dobry. W szczególności mało zniszczony był kapitel kolumny. Pozwoliło to na bardzo precy-

The 60 × 40 cm slabs perfectly filled in the surface of the plinth. It confirms the modular character of architecture in Marina. The reconstructed new surface of the monument is only slightly narrower than the size it may have had originally, since the overhanging marble tiling was not reconstructed.

The anastylosis of the upper part of the monument was performed to a limited extent (fig. 12). The number of preserved elements allowed for rebuilding two columns and one pilaster to their full height, and embedding a long section of crown cornice in the reconstructed part of the wall. The anastylosis was supplemented with the reconstruction of some elements, mostly the simple forms of architraves, parts of column and pilaster shafts, but also three bases supporting one column and two pilasters and one complete column capital (fig. 13). A fragment of the hall behind the monument was also rebuilt to provide architectonic background and support for the cornices. Authentic limestone blocks were used for this purpose. The preserved original elements of architectonic order were conserved before the anastylosis and supplemented where necessary (fig. 14). The most visible was the re-creation of the missing corners with volutes of the square pilaster capital.

The anastylosis with partial reconstruction was conducted in the southern half of the monument. Two complete columns and a pilaster were set there. On the other side, only a part of another column was set, and the place of pilaster was only signalled by reconstructing its base. Columns were spaced according to the theoretical reconstruction presented here, where the middle intercolumniation is wider and equals 5.5 shaft diameters, and the side intercolumniations equal 2 diameters. The height of the columns and pilaster was re-created according to the results of the presented analysis and equals 17 modules = 267.75 cm, which is about 5 royal ells.

Among the original elements found on the site there were two pseudo-Corinthian capitals: of a pilaster and of a column. Their state of preservation varied, but was generally fairly good. Particularly the column capital suffered relatively little damage, which allowed for precise identification not only of its form, but also detailed dimensions. As a result, it allowed for reconstruction the other capital (fig. 15). Theoretical reconstruction of the capital forms was facilitated by studies on similar elements conducted earlier. The real reconstruction helped to learn and re-create the manner and the individual stages of a capital sculptor's work. It also helped to explain some previously unknown technological details.

zyjne określenie nie tylko jego formy, ale też szczegółowych wymiarów. W rezultacie pozwoliło to na wykonanie rekonstrukcji drugiej głowicy (ryc. 15)²⁰. Rekonstrukcję teoretyczną form kapitelu ułatwiły też studia nad podobnymi elementami przeprowadzone wcześniej²¹. Rekonstrukcja rzeczywista pomogła z kolei w dokładniejszym poznaniu i odtworzeniu sposobu pracy i kolejności czynności rzeźbiarza wykonującego tego typu kapitele. Pomogła również wyjaśnić niektóre wcześniej nie w pełni znane szczegóły technologiczne.

Podsumowanie

Dzięki starannym studiom i analizie reliktyw odtworzony został, najpierw teoretycznie, a następnie w sposób rzeczywisty, interesujący i cenny zabytek. Jego liczne zachowane elementy, znane już uprzednio, dopiero po połączeniu w jedną całość nabrały ponownie pełniejszej wartości. Pamiętać jednak należy, że stopień pewności przeprowadzonej rekonstrukcji i anastylozy, mimo iż generalnie bardzo wysoki, jest różny w odniesieniu do poszczególnych części monumentu. Wymienić można graniczące z pewnością prawdopodobieństwo identyfikacji zachowanego w licznych reliktywach obiektu z monumentem komemoratywnym dedykowanym cesarzowi Kommodusowi. Pewność mamy, rekonstruując zabytek jako pomnik o formie przyściennego portyku ustawionego na cokole. Pewna jest również liczba kolumn. Pewne są układ i proporcje porządku architektonicznego budującego monument, w szczególności wysokość podpór oraz formy większości elementów, np. głowic. Już jednak na odtworzeniu logiki konstruowania architektury antycznej i analogiach opiera się rozmieszczenie podpór portyku. Ze względu na stopień zachowania reliktyw architektury domu na domyśle opiera się odtworzenie przebiegu gzymsów czy też grubość przykrycia cokołu.

Mimo tych kilku elementów dyskusyjnych przedstawiona anastyloza, oparta na przesłankach naukowych i analizie licznie zachowanych reliktyw, daje obraz bardzo zbliżony do tego, który rzeczywiście musiał mieć prezentowany zabytek. Wszelkie zaś miejsca, nie dające się zrekonstruować w pełni jednoznacznie w rzeczywistym odtworzeniu, zostały niedopowiedziane, tak aby oglądającym pozostawić możliwość własnej interpretacji.

Summary

Owing to thorough studies and a relic analysis, an interesting and precious monument has been reconstructed, first only theoretically and then in reality. Its numerous preserved elements which had been previously known, achieved a higher value after having been joined into a whole. It must be remembered, however, that the degree of certainty for the conducted reconstruction and anastylosis although generally very high, varies in reference to particular fragments of the monument. There is high probability, bordering on certainty, that the object preserved in numerous fragments was correctly identified as a commemorative monument dedicated to Emperor Commodus. We are certain that the monument should be reconstructed in the form of a portico set on a plinth, standing by a wall. The number of columns is also certain, and so are the layout and the proportions of the architectonic order of the monument, particularly the height of supports and the forms of most elements e.g. capitals. However, spacing of the portico supports is only based on recreated logic of ancient architecture construction and on analogy. Because of the state of preservation of the house architecture relics, the reconstruction of the cornices or the thickness of the plinth tiling is based on speculation.

Despite those few controversial elements, the presented anastylosis based on scientific data and the analysis of the numerous preserved relics, showed an image very similar to what the monument must have looked like in reality. All the places which were impossible to reconstruct unambiguously and realistically, were left incomplete, so that the viewers would have room for their own interpretation.

¹ Badania rozpoczęli archeolodzy egipscy w końcu lat 80. XX wieku. Kontynuuje je polsko-egipska misja konserwatorska od 2000 roku.

² W opisywanych tu pracach, prowadzonych w ramach Polsko-Egipskiej Misji Konserwatorskiej, brali udział: Rafał Czerner, architekt konserwator, Wiesław Grzegorek, ar-

chitekt i inżynier budownictwa, konserwator (kierujący pracami), Stanisław Medeksza, architekt konserwator (kierownik misji, wraz z R. Czernerem autor projektów anastylozy), Małgorzata Ujma, artysta plastyk konserwator malarstwa, Piotr Zambrzycki, artysta rzeźbiarz konserwator, który dokonał doboru metod konserwatorskich.

- ³ Por. Stanisław Medeksza, (w:) „PAM XIII” (Reports 2001), 2002, s. 100-101, fig. 14.
- ⁴ W kwestii charakterystycznych form detalu architektonicznego, który określamy jako „typu Marina” por.: Wiktor A. Daszewski, *Nouvelles recherches sur la côte Nord de l'Égypte. Un type méconnu de chapiteaux, ET XV* (1990), s. 113-114; Stanisław Medeksza, Rafał Czerner, *Rescuing Marina El-Alamein: a Graeco-Roman Town in Egypt*, „Minerva. The International Review of Ancient Art & Archaeology”, Vol. 14, nr 3 (May/June 2003), s. 21-22.
- ⁵ Stanisław Medeksza, (w:) „PAM XII” (Reports 2000), 2001, s. 73-74.
- ⁶ Adam Łajtar, *Two Architectural Terms: óēīýðēüóēð and óðéáŰð in an Inscription from Marina/el-Alamein (with an Appendix: Inscription on a frying-pan)*, JJP, Vol. XXXI, Warsaw 2001, s. 59-66.
- ⁷ *Ibidem*, s. 62.
- ⁸ *Ibidem*, s. 63-65.
- ⁹ Łoża takie o porównywalnych wymiarach i konstrukcji zachowane są na terenie wykopaliskowym w Marinie w naziemnych częściach mauzoleów T6, T11 i T21. Mają one jedynie bardziej bogato dekorowane, profilowane krawędzie ścian, co jednak początkowo utrudniało odnotowanie podobieństwa.
- ¹⁰ Por. Rafał Czerner, w: „PAM XVI” (Reports 2004), 2005, s. 119-130.
- ¹¹ 1 łokieć równa się około 52,5 cm.
- ¹² Charakterystyczna forma głowicy pseudokorynckiej typu z Mariny ustaliła się dopiero około przełomu I i II wieku.
- ¹³ Por. Rafał Czerner, *Aleksandryjskie stylizowane trzy porządki architektoniczne*, (w:) *Nie tylko Zamki*, Wrocław 2005, s. 283-298, il. 1, 5.
- ¹⁴ Czerner, „PAM XVI”, s. 127-129, fig. 8.
- ¹⁵ Smukłość kolumn uzależniona była od szerokości interkolumnium – tym większa, im ono szersze. Wspominał o tym również Vitruwiusz, *De Architectura libri decem*, (wyd. polskie, przekł. W. Kumaniecki, Warszawa 1998), Ks. III, R. 3.
- ¹⁶ Dodatkowo dla potrzeb rzeczywistej rekonstrukcji całe rozmierzenie skorygowane zostało tak, jakby dolna średnica trzonu kolumny wynosiła nie 31,5, ale 31 cm. Tyle nota bene szerokości miały trzony przyściennych filarów. W wyniku takiej modyfikacji skrajna szerokość całej kolumnady portyku wynosi 418 cm i bezpieczniej mieści się ponad ścianami cokołu. Skrajne interkolumnia równe 2 średnicom mają po 62 cm, środkowe równe 5,5 średnicom – 170,5 cm.
- ¹⁷ Wykopaliska domu H21c prowadzone były przez stronę egipską w latach 1989-1992 metodą sondażową.
- ¹⁸ Konserwację przeprowadziła artysta plastyk konserwator dzieł sztuki Małgorzata Ujma.
- ¹⁹ Konserwację przeprowadził artysta plastyk konserwator Piotr Zambrzycki.
- ²⁰ Rekonstrukcję wykonał w 2006 r. artysta plastyk konserwator Piotr Zambrzycki.
- ²¹ Czerner, „PAM XVI”, s. 127.

Streszczenie

Jednym z najbardziej niezwykłych relikwów architektonicznych, mających wyjątkowo dekoracyjną formę, jest pomnik komemoratywny poświęcony Komodusowi odkryty w domu H21c w trakcie wykopalisk w Marina El-Alamein. Dom ten znajduje się w północnej części miasta, niedaleko centrum. Został znaleziony podczas wykopalisk ratowniczych w Egipcie w późnych latach 80. XX w. Działania polsko-egipskiej misji archeologicznej rozpoczęły się na tym obszarze w 2000 roku. Fragmenty pomnika były stopniowo odkrywane od samego początku wykopalisk. W roku 2007 misja ukończyła anastylozę oraz częściową rekonstrukcję pomnika komemoratywnego. Ta praca zakończyła projekt rozpoczęty w roku 2001 i stopniowo kontynuowany w ciągu kilku następnych sezonów.

Pomnik znajduje się w Sali głównej domu H21c, usytuowanej na głównej osi na południe od głównego dziedzińca. Został dodany do ściany zachodniej i ustawiony na istniejącej już posadzce. Część pomnika zachowana *in situ* obejmowała ściany cokołu, które zajmowały dwa kwadratowe ‘sześciany’ o wymiarach 425 × 198 cm i wysokości 71 cm. Inne odkryte relikty obejmowały liczne dekorowane elementy architektoniczne: fragment bębnow kolumn, gzyms z zębnikami, kapitel pseudokorynckiej ko-

Abstract

One of the most remarkable architectural relics discovered at the site of Marina El-Alamein and having very decorative form is the Commemorative Monument to Commodus in the house H21c. This house is located in the northern part of the town near its centre. It was found during the safeguarding Egyptian excavations in the late 1980s. The activities of the Polish-Egyptian Preservation Mission started in this area in 2000. The vestiges of the monument had been progressively uncovered since the very beginning of the excavations. In 2007, the Mission completed anastylosis and partial reconstruction of the Commemorative Monument. This work finished the project which started already in 2001, and which progressed gradually over the past few seasons.

The Monument is located in the main hall of house H21c, situated in its main axis south of the central courtyard. It was added to its western wall on the already existing paved floor. The part of the monument preserved *in situ* consisted of the walls of the podium, occupying two square “cubicles” measuring 425 × 198 cm, and 71 cm high. Other discovered relics included numerous decorated architectural elements: fragments of column drums, cornice with dentils, a column capi-

lunmy w stylizowanej formie typowej dla Mariny, i podobny do kwadratowego pilastra. Wszystkie te elementy miały zbliżone wymiary, co dowodziło, że pochodziły z jednej niezbyt wysokiej konstrukcji. Szczególnie interesujący jest otynkowany bęben kolumny pomalowany w kwiatowe motywy, odkryty w 2001 roku. Został on wkrótce poddany konserwacji dla celów przyszłej wystawy muzealnej.

Znaleziskami, które pozwoliły na zinterpretowanie wszystkich relikwów jako części pomnika komemoratywnego, były dwie częściowo zachowane marmurowe tablice z fragmentami greckiej inskrypcji, odkryte w 2000 roku, tuż nad podłogą sali. Inskrypcja jest wyryta na cynowej (?) bocznej powierzchni tablic. Jej interpretacja zaprezentowana przez Adama Łajtara pokazuje, że inskrypcja opisywała pomnik komemoratywny poświęcony Komodusowi (a także w pewnym sensie jego formę), co pozwala na bardzo precyzyjne datowanie go na lata 180-191 A.D., a najprawdopodobniej na lata 180-183 A.D.

Układ pomnika został zrekonstruowany na podstawie analizy zachowanych elementów architektonicznych oraz studiów porównawczych. Na cokole cztery kolumny tworzyły kiedyś portyk wraz z dwoma wbudowanymi kwadratowymi pilastrami na tylnej ścianie. Pierwotnie każda kolumna składała się z czterech bębnow, z których trzy dolne mierzyły po 53 cm wysokości, a ostatni z wierzchu 45 cm wysokości; średnica bębnow wahała się od 31 cm przy podstawie do 29 cm pod kapitelem. Zatem kolumny mierzyły 267,75 cm wysokości, co równa się dokładnie 17 modułom, z których każdy był równy połowie średnicy przy podstawie. Kolumny nie były zwieńczone belkowaniem, lecz tylko związane drewnianymi belkami tuż pod kapitelem. Architrawy dwóch fascii i gzyms z zębnikami powyżej, ale bez żadnego fryzu pomiędzy, były jedynie wbudowane w tylną ścianę i powyżej engaged pilasterów.

Według tej teoretycznej rekonstrukcji została wykonana rzeczywista anastyloza zachowanych elementów, jak i częściowa rekonstrukcja portyku i cokołu. Objęła ona trzy z czterech kolumn i jeden wbudowany w ścianę pilaster. Dwie kolumny i pilaster zostały odbudowane do pełnej wysokości (jeden kapitel kolumny zrekonstruowano), trzecia kolumna tylko do jednej czwartej wysokości, a z czwartej kolumny i pozostałego pilastra zostały zrekonstruowane tylko bazy. Znaczna część ściany również została odrestaurowana jako tło dla pomnika. To pozwoliło na zrekonstruowanie i umieszczenie na niej i na pilastrze architrawy z nowego bloku wapienia. Następnie umieszczono na architrawie oryginalne elementy zębnikowego gzymsu.

tal of pseudo-Corinthian stylized form typical of Marina, and a similar one of a square pilaster. All these elements correspond in size, proving they derive from one, not very high structure. Particularly interesting is a plastered column drum covered with painted floral decoration, excavated in 2001. It soon underwent conservation for future museum exhibition.

The findings that allowed the interpretation of all the relics as parts of a commemorative monument were two fragmentarily preserved marble plaques with fragments of a Greek inscription, discovered in 2000, just above the hall floor. The inscription is carved on the tin side surface of the plaques. Its interpretation, presented by Adam Lajtar, shows that the inscription described a Commemorative Monument to Commodus (also in a way its form) and it allows for a very precise dating back to the years 180-191 A.D., and most probably 180-183 A.D.

The arrangement of the monument was reconstructed basing on the analysis of preserved architectural elements and comparative studies. On the podium four columns had once formed a portico together with two engaged square pilasters in the back wall. Originally, each of the columns consisted of four drums, the three bottom ones 53 cm high, the last one on top 45 cm high; the diameter of these drums varied from 31 cm at the bottom to 29 cm at the capital. Columns were thus 267.75 cm high that is exactly 17 modules, each equalling half of the diameter at the base. The columns were not surmounted by entablature, but only tied together by wooden beams just beneath the capitals. The architraves of two fasciae and cornice with dentils above, but no frieze in between, were only built in the back wall and above the engaged pilasters.

According to this theoretic reconstruction, the actual anastylosis of the preserved elements, and thus partial reconstruction of the portico and the podium, has been carried out. It included three of four columns and one engaged pilaster. Two columns and a pilaster have been re-erected to the full height (one column capital reconstructed), the third column only to one-fourth of its height, and only the bases have been reconstructed of the fourth column and the other pilaster. A substantial part of the wall has also been restored as a backdrop for this monument. This permitted an architrave made of new limestone to be reconstructed on it and the pilaster. Original elements of the dentil cornice were then mounted on the architrave.